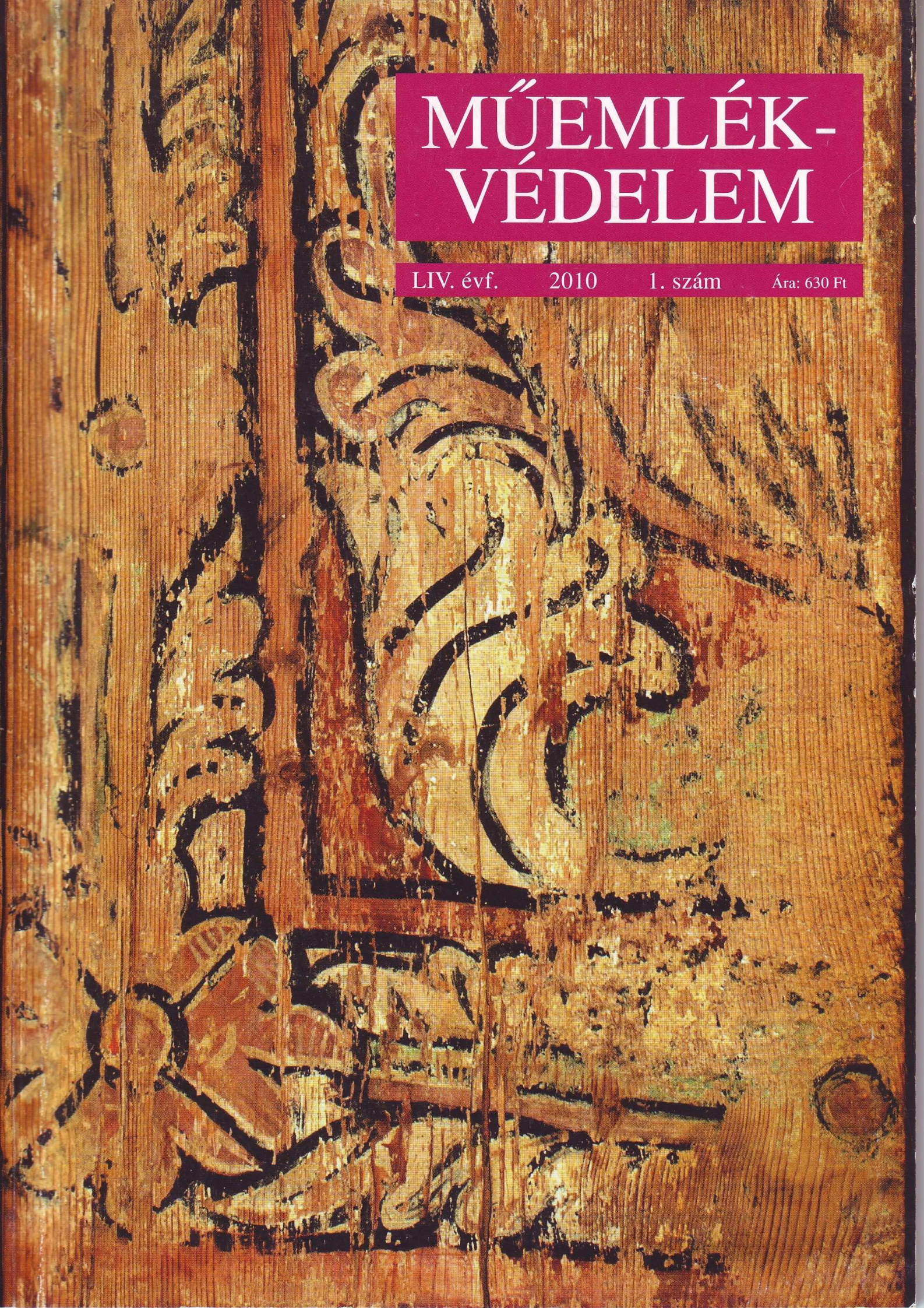




MŰEMLÉK- VÉDELEM

LIV. évf.

2010

1. szám

Ára: 630 Ft

MŰEMLÉKVÉDELEM



A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM FOLYÓIRATA

LIV. évf.

2010

1. szám

Alapította: Gerő László

Szerkesztőbizottság: Alföldy Gábor, Bugár-Mészáros Károly, Deák Zoltán, Fülöp András, Granasztóiné Györffy Katalin, Harangi Anna, Káldi Gyula, Lampert Rózsa, Lővei Pál, Simon Mariann, Sisa József

Főszerkesztő: Valter Ilona

Szerkesztő: Merhán Orsolya

Szerkesztőség: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

Telefon: 224-5285, fax: 224-5581, e-mail: vedelem.muemlek@koh.hu

Előfizetésben terjeszti az Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft. Előfizetési díj 2010. évre: 3600,- Ft

Példányként megvásárolható az ÉTK Kft. könyvesboltjában (Budapest VII., Hársfa u. 21.), valamint a Lapker Zrt. budapesti és vidéki hírlapboltjaiban. Egy szám ára: 630,- Ft

TARTALOM

Balassa M. Iván: Festett karzatdeszkák az 1520-as évekből – Homoródszentpéter	1
Murádin Katalin – Murádin Jenő: A kolozsvári műcsarnok	10
K. Németh András: Egy eltűnt zsinagóga: Tamási izraelita temploma	25
Krähling János – Harmati Béla László: Egy topográfiai kutatás tanulságai. A „Corpus Ecclesiarum Lutheranum Hungariae” keretében végzett építészeti felmérések eddigi eredményei	29
ELMÉLET	
Somorjay Sélysette – Lővei Pál: Műemlékek továbbépítése. Új hangsúlyok a műemlékvédelemben?	38
KONFERENCIÁK	
Fogarasi Barbara: „Maffiózók” a nemzetközi örökségvédelemért. Kulturálisörökség-gondozás a civil szférában	50
Horváth Edina – Sebestyén József: Műemlékes kerekasztal Berlinben – Christoph Machatt művészettörténész kapta az ez évi Dehio kulturális díjat	53
EMLÉKEZÜNK	
Éri István (1929–2009) (Buzás Gergely)	58
KÖNYVEK	
Magyarország műemlékei: Székesfehérvár. Szerkesztette Entz Géza Antal, a szerkesztő munkatársa Farkas Zoltán (Lővei Pál)	60
István Ormos: Max Herz Pasha 1856–1919 (Sisa József)	64
ÉPÍTÉSZETI ÉVFORDULÓK	
(Ágostházi László)	66

Lektorálták: Lővei Pál, Somorjay Sélysette, Valter Ilona

A címlapon: a homoródszentpéteri karzat részlete (Balassa M. Iván felvétele)

A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGVÉDELMI HIVATAL folyóirata

Felelős kiadó: dr. Mezős Tamás, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal elnöke

A folyóirat a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal megbízásából

az Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft. gondozásában készül

Felelős vezető: Mohr László ügyvezető igazgató

Kiadóvezető: Karácsony Tiborné. Kiadói szerkesztő: Ágoston Jánosné

1074 Budapest, Hársfa u. 21. Telefon: 342-77-34, fax: 342-73-37, e-mail: e.karacsony@etkkft.hu

Tipográfia: Wow Stúdió Kft. Nyomdai munkák: DANÁR Kft.

Azonossági szám: 4/2010

INDEX: 25 585 ISSN: 0541-2439

Megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

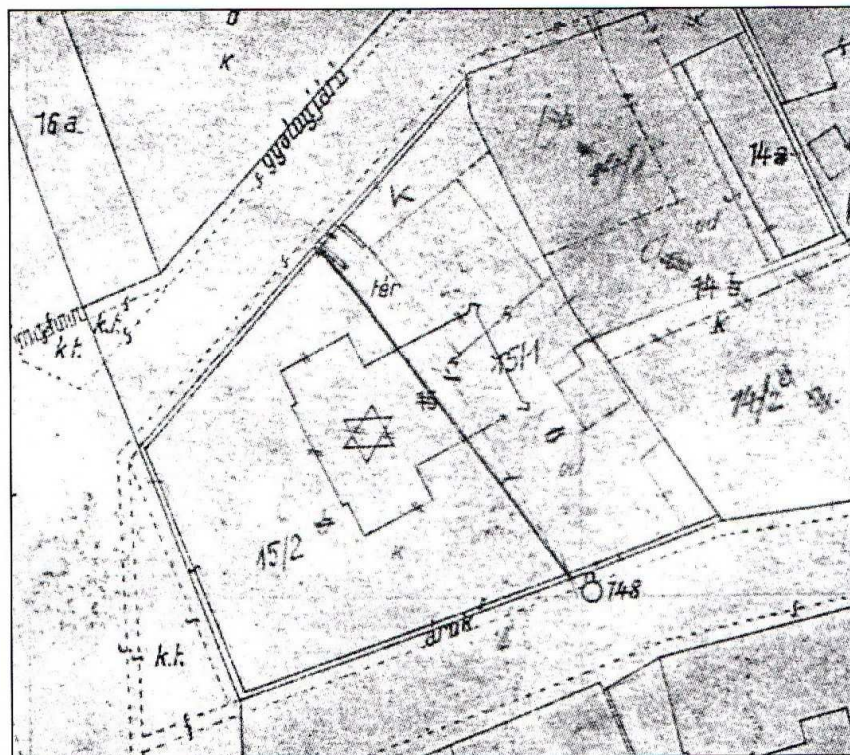
EGY ELTŰNT ZSINAGÓGA: TAMÁSI IZRAELITA TEMPLOMA

A vidéki zsidóság 1944-es tragédiája után a hitközségek gazdátlanul maradt épületei gyakran világi kézre vagy lebontásra kerültek. Az utóbbi sors jutott osztályrészül a Tolna megyei Tamási zsinagógájának is, amely nyolcvan évig sem állt. Az épület a zsinagógákról szóló szakirodalomból hiányzik,¹ ezért hiánypótló jelleggel igyekszem közzétenni róla a bizonyára nem kimerítően összegyűjtött adatokat.²

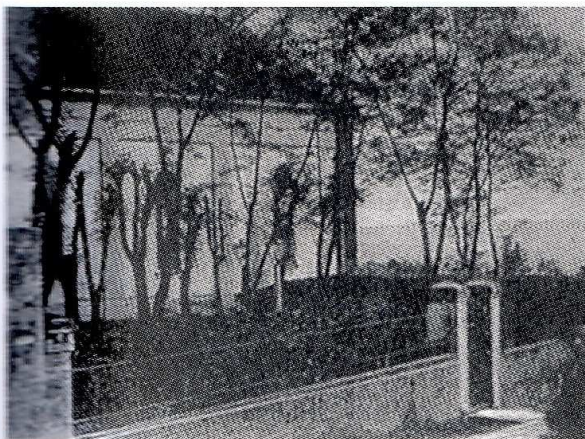
A Tolna megyei zsidóság történetéről több feldolgozás is született. Ezek közös jellemzője, hogy a megye jelentős zsidó hitközségei – Bonyhád, Paks, Szekszárd, Dunaföldvár, Dombóvár, Hőgyész – mellett a kisebb közösségekről alig ejtenek szót.³ A tamási zsidóságról a háború előtről egy rövid szócikkből,⁴ újabban pedig sokáig csak egy napilapban megjelent újságcikkből tudhattunk,⁵ ezért nemrég rövid ismeretterjesztő cikkben összefoglaltam a szétszórt adatokat.⁶

A hitközség és az általa működtetett intézmények kialakulása szerencsére nyomon követhető, hiszen egy 1940-ben megjelent

kötetben a tamási izraelita hitközség az alábbiakat tartotta röviden szükségesnek közölni önmagáról: fizetett kántoruk 1853-tól, két tantermes, egytanítós iskolájuk 1860-tól volt, zsinagógájuk 1872-ben épült, 1892-ig ortodox gyülekezetnek számítottak, ekkor azonban kongresszusi alapon álló, azaz neológ hitközséggé váltak. 1939-ben saját bevallásuk szerint a hitközségnek 63 helyi és 14 vidéki tagja volt⁷ (más adat szerint 1941-ben 187,⁸ 1944 áprilisában a Tamásihoz tartozó szórványok 41 főjével együtt pedig 205 fős volt a hitközség, bár az adózók csak 70-en voltak⁹). A tamási zsidó temetőben a holokauszt áldozatainak 1949-ben állítottak emlékművet, amelyen 210 név olvasható. A háborús pusztítások dacára a hitközség egy 1947-es adat szerint még működött, 1949-ben pedig még 21 lelkes volt, bár adót csak nyolcan fizettek, és az egyesületek sem működtek már. 1950-ben a tamási hitközséget már csak Dombóvár szórványaként említik.¹⁰ Mint látható, Tamási nem tartozott a nagyobb múltra visszatekintő zsidó közösségek közé, hiszen csak



A trapéz alakú telek közepén elhelyezkedő zsinagóga



A hosszanti falakat három lizéna tagolta

A tamási zsinagóga az átépítés előtt és után is nyeregtetős, oromzatos épület volt. A homlokzat földszintjén eredetileg félköríves zárású ajtók nyíltak, a középső bejárati ajtó zárása kissé az oldalsók fölé emelkedett. A két oldalsó nyílás felett a karzatról egy-egy körablak nyílt, és (a homályos képből kikövetkeztetve) talán hasonló lehetett a kapu felett, de az oromzat felső részén, az oldalsó körablakoknál feljebb elhelyezett nyílás is.

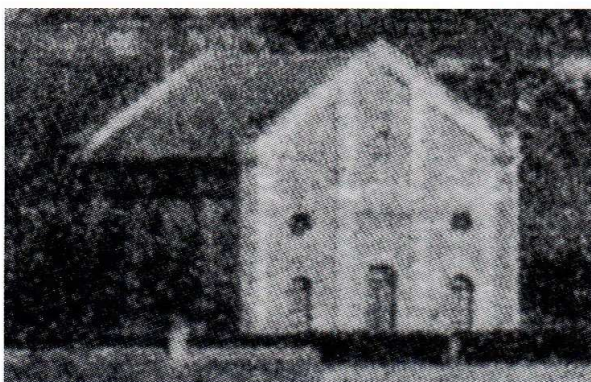
Az átépítés után a homlokzat földszintjének nyílászáróit álló téglalap alakúra ala-

kították, az emelet középső három ablaka félkörívvel lezárt álló téglalap alakú volt, közülük a középső azonban jóval a két oldalsó fölé nyúlt. Utóbbi három ablakot vasrácsok védték, a két oldalsón Dávid-csillagos díszítéssel. Az újonnan épült karzatlépcsőházakat az emeleten és a földszinten is a földszinti nyílászárókhoz hasonló, ajtó méretű, álló téglalap alakú ablakokkal világították meg. Az oromzatot eredetileg két lizéna tagolta, ferde éleit pedig párkány hangsúlyozta. Az átépítés után az oromcsúcsot törvénytábla alakúra képezték ki, a sarkokat pedig egyenes záródású oromdíszekkel hangsúlyozták. A homlokzat csúcsán, a törvénytábla alá ekkor héber nyelvű idézetet festettek a Zsoltárok könyvéből: „az Isten házába együtt jártunk” (Zsolt 55,15).¹⁷ Egy, az épületet észak-északkelet felől megörökítő mozaiklap tanúsága szerint a hosszanti falakat – pl. a közeli Siófok zsinagógájához hasonlóan – kezdetől fogva három lizéna tagolta).¹⁸ Az épület belső tere – bár pontos adataink nincsenek – bizonyára nem tért el a hosszanti terű zsinagógák általános elrendezésétől.¹⁹

A gazdátlanul vált épületet a Magyar Izraeliták Országos Irodája 1951 májusában 25 000 forintért eladta egy tamási lakosnak. A szerződésben kikötötték, hogy az épület



*Az egykori épület
korácsolvas kerítése
és kapuja*



A zsinagóga nyeregtetős, oromzatos épülete

a XIX. század második felében formálódott itt hitközség. Tamásinak saját rabbija soha nem volt, a hitközség a mai Pincehely részét alkotó Görbő rabbinátusához tartozott. A hitközség épületei közül jelenleg is áll a zsinagóga telkével szemben, az Eötvös utca déli oldalán az egykori zsidó iskola jellegtelően épülete.

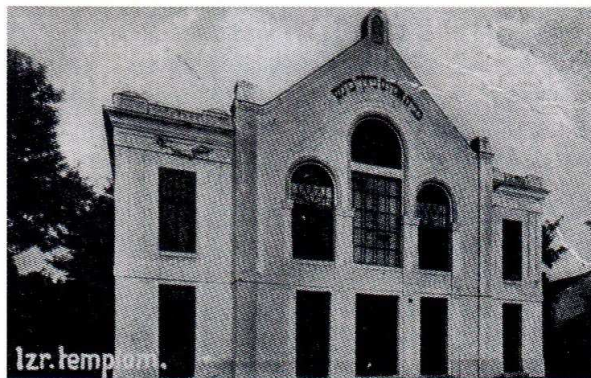
A tamási zsinagóga a település központjának délnyugati részén, a főter déli oldaláról induló, a nyugati végén erősen lejtő Eötvös utca utolsó telkén állt. A trapéz alakú telek félszigetszerűen nyúlik le a főter irányából: nyugatról a mai Arany János utca, észak-északnyugatról pedig a főter felől érkező köz zárja le. A domborzati viszonyok miatt a telket nyugatról bizonyára már a zsinagóga felépülte előtt is meredek löszpart határolhatta, amelyet vélhetőleg a zsinagóga építése kapcsán erősítettek meg a ma is látható, legmagasabb részén kb. 3 méter magas téglafallal. (Utóbbit látszik alátámasztani az 1859-es kataszteri térkép is, amelyre utólag rajzolták be a ma is látható telekosztást: a telek nyugati lezárása 1859-hez képest ezáltal némileg nyugatabbra került, ugyanakkor kissé keskenyebb is lett.¹¹⁾

A zsinagóga építészeti külleméről mindössze néhány korabeli képeslap apró részletéről és egy kataszteri térképről következtethetünk: ezek alapján a hosszanti terű zsinagógák azon csoportjába tartozott, amelyeket a nők számára épített, az előter fölé emelt nyugati karzattal láttak el.¹² Az európai zsinagógaépítészetben követett hagyományoknak megfelelően megközelítőleg északkelet-délnyugati hossz tengely mentén épített zsinagóga a trapéz alakú, nyugat felé keske-

nyedő telek közepén helyezkedett el. A képeslapok tanúsága szerint a XX. század első felében Dombóvár irányából a városkép meghatározó eleme lehetett a zsinagóga széles, nyugati homlokzata. A tamási zsinagóga elhelyezkedése és külleme jól tükrözi a korszak hazai zsidóságának törekvéseit az építészeti hangúlyos, szabadon álló zsinagógák kialakítására.¹³

Két, eltérő időben készült képeslap bizonyítja, hogy az 1872-ben épített épületet átalakították, kibővítették.¹⁴ Az ábrázolások szerint alaprajza eredetileg téglalap alakú volt, a nyugati homlokzat északi és déli oldalához csak később toldottak hozzá két, kiugró – a párhuzamok alapján a karzatlépcsőket rejtő – bővítményt, amelynek révén a háromtengelyes főhomlokzat öttengelyessé vált, az alaprajz pedig immár vastag szárú T betűhöz hasonlított, a „szár” alsó részén (keleti végén) egy-egy rövid, haránt irányú támpillérrrel. Az épület külső mérete – a telek méretei alapján visszamérve – eredetileg 10 x 18 méteres, a kiszélesített nyugati homlokzat pedig kb. 16,5 méter széles volt, a párkánymagasság nagyjából 7 méterre tehető. Az átépítésre a népmozgalmi és történeti adatok alapján a századforduló környéke és az első világháború között kerülhetett sor (a hitközség lélekszáma 1900-ban volt a legmagasabb, ekkor 410 főt számolt).¹⁵ Építéstörténetét és méreteit a hajdúböszörményi zsinagógáéval hozhatjuk párhuzamba: a hasonló tömegű épület 1863-ban, a tamásinál kilenc évvel korábban épült, homlokzatához 1905-ben építették az azóta lebontott két karzatlépcsőházat, külső mérete 12,45 x 22 méter, párkánymagassága 7,65 méter volt.¹⁶

A templom homlokzata



esetleges lakóházzá való átalakítása csak úgy történhet, hogy az épület elveszítse zsinagóga jellegét. Az iratokból úgy tűnik, hogy a berendezés ekkor még épségben lehetett, mert a vevő kijelentette, hogy a zsinagógában található felszerelési és kegytárgyakat kiszolgáltatja az eladónak.²⁰ A zsinagóga sorsa ezzel sajnos megpecsételődött, az épületet még ebben az évben lebontották. Két részre osztott telkén jelenleg két lakóház áll, az egykori épületre ma már csak az említett téglafal, valamint a kovácsoltvas kerítés és annak kapuja emlékeztet.

A téglakerítésre 2004-ben emléktáblát helyeztek el az alábbi felirattal: „Itt állt 1872-től 1951-ig a tamási izraelita hitközség zsinagógája. 1944. július 4-én e helyről deportálták Tamási és környéke zsidó származású magyar állampolgárait.”

A nyolcvan évig sem létezett tamási zsinagóga épülete hazánk dualizmus kori vidéki zsidó közösségeinek templomépítészetét tekintve átlagosnak számít, méretét és kialakítását tekintve is illeszkedik a hasonló épületek sorába. Az ábrázolásokról leolvasható jellegzetes építészeti jegyei – a homlokzat hármasként tagolása, a középtér hangsúlyos főbejárata, az oromzaton elhelyezett kőtáblák – alapján megállapíthatjuk, hogy az 1860-as évektől elterjedt, romantikus jegyeket felvonultató, hosszanti elrendezésű épületek közé tartozott.²¹ Megismerésének jelentősége leginkább abban áll, hogy általa Tolna megye jelentősebb, nagyobb anyagi erővel rendelkező hitközségeinek helyenként máig fennmaradt, jelentős építészeti értéket képviselő – néha azonban jelentősen korábban épült – zsinagógái mellett (Bonyhád, Hőgyész, Paks, Szekszárd) egy jellegzetesen későn alakult, kisvárosi hitközség legfontosabb közösségi épületéről is fogalmat alkothatunk.

JEGYZETEK

1. A legrészletesebb feldolgozás, Gazda Anikó kötetében is mindössze csak létezéséről tud: Zsinagógák

- és zsidó községek Magyarországon: térképek, rajzok, adatok. Bp., 1991. (Hungaria Judaica 1.).
2. Jelen cikk ismeretterjesztő jellegű előzménye: A tamási zsinagóga. Tamási Táj 2009. dec. (VII. évf. 12. sz.) 4.
3. Schweitzer József – Szilágyi Mihály: A Tolna megyei zsidók története 1867-ig. Bp., 1982. (Magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 13.); Szilágyi Mihály – Schweitzer József: A Tolna megyei zsidóság története 1868-tól 1944-ig. Tolna Megyei Levéltári Füzetek 2. (1991) 51–95.
4. Szeghalmy Gyula: Dunántúli vármegyék. Bp., 1940, 632.
5. Tóth Ferenc: Képtörténet a gettó előtti időkben. Nem maradt tíz férfi Auschwitz után. Tolna Megyei Népiújság, 2001. okt. 13. (XII. évf. 240. sz.) 9.
6. A tamási zsidóság történetéből. In: Tamási kalendárium 2006. Szerk. Örményi János. [Tamási 2005] 42–44.
7. Szeghalmy 1940, 632.
8. Szilágyi – Schweitzer 1991, 55, 95.
9. Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. I. rész. Adattár. (B). Közzéteszi Schweitzer József. Az eredeti kérdőívek és dokumentumok alapján sajtó alá rendezte Frojimovics Kinga. Bp., 1994, 684. (Hungaria Judaica 6.).
10. Magyarországi zsidó hitközségek 1994, 868, 876, 880.
11. Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, K131.
12. Vö. Gazda 1991, 22.
13. Gazda Anikó: A zsidók elhelyezkedése a településben. In: Gerő 1989, 52–53.
14. A képeslapok Horváth Jenő (Tamási) gyűjteményéből származnak, a közreadás lehetőségét ezúton is köszönöm. Az átépített zsinagóga – képeslapról származó – fotóját közli: Tóth 2001.
15. Szilágyi – Schweitzer 1991, 95.
16. Gerő 1989, 150; Gazda 1991, 130. 28. kép. A tamásiéhoz hasonló alaprajzzal épült továbbá Jánoshalma és Tokaj zsinagógája is. Gazda 1991, 129. 18. kép; 133. 57. kép.
17. Kovács Ildikó fordítása, segítségét ezúton is köszönöm.
18. A képeslap forrása: http://www.axioart.com/index.php?op=live_item&id=38321 (a megtekintés dátuma: 2009. dec. 15.).
19. Vö. Gazda 1991, 164–165.
20. 2078/1951. telekkönyvi szám. Az irat felkutatásában nyújtott segítségét bátyámnak, K. Németh Géznak köszönöm.
21. Gazda 1991, 121, 174.